

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

¹² Нудельман А.А. Монеты из раскопок и сборов 1971–1972 гг. // АИМ в 1972 г. – 1974. – С. 222-223, 227, 2-12; Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавии. – Кишинев, 1976. – В.8. – С. 99-100, 14; Tezaure din muzeele oraşului Chişinău, secolele XVI–XVIII. – Chişinău, 1994. – P. 17, 1.

¹³ Neamţu E. Obiecte de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iaşi) // ArhMold. – 1961. – Vol.I. – P. 283-295; Нудельман А.А. К вопросу о составе... – С. 106, 33; Chirică V., Tanasachi M. Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi. – Iaşi, 1985. – Vol.II. – P. 444, LXXXV.1.D.

¹⁴ Neamţu E. Op. citat. – P. 283-295.

О.А. Довгополова (Одеса, Україна)

ВЗАЄМНИЙ ПОГЛЯД КОНФЕСІЙ В АНГЛІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ВИПАДОК ЮДЕЇВ)

Англійське XVII століття є дивовижним періодом з точки зору взаємовідносин конфесій. Питання можна розглядати як з правової точки зору (в контексті Англійської революції, Реставрації та Славетної Революції було розроблено перші декларації толерантності), так і з точки зору філософської теорії (перші обґрунтування толерантності в творах Дж. Локка), наукової практики (запрошення юдеїв до викладання в Оксфорді та Кембриджі) тощо. Науково виправданою та плідною є спроба «схопити» ситуацію взаємного погляду конфесій, тримаючи в полі зору реалії з різних пластів життя, що віддзеркалюються одна в одній. Намагання прослідкувати питання релігійної толерантності тільки на матеріалі права чи теорії вийде однобоким та нерепрезентативним. Не треба нагадувати, що релігійна ситуація в Англії другої половини XVII ст. складалася з відносин між офіційною англіканською церквою та декількома протестантськими деномінаціями, католицтвом та юдеями. Найбільш гостро питання оформлення цих відносин постало підчас правління короля-католика Якова II (1685–1688), який активно намагався надати офіційного статусу католицькій церкві, чому активно опирався парламент¹. "Перетягування канату" в цьому питанні – проблема важлива та цікава, але ми зараз хотіли б зупинитись на статусі конфесії, що по факту опинилася у певній правовій зв'язці з католицтвом, але мала зовсім іншу фактичну долю – на юдаїзмі.

Одна зі статей *Declaration of Indulgence* короля Якова II, виданої 27 квітня 1688², надає право на існування в Англії не тільки добрим християнам, але й усім, хто сприяє процвітанню нації ("We must conclude, that not only good Christians will join in this, but whoever is concerned for the increase of the wealth and power of this nation"). Декларація не називає прямо, хто саме

мається на увазі, отже можна поставити питання, чи підпадають під дію документу юдеї? Ми звертаємось до статусу юдеїв, а не представників інших релігій, тому що саме в XVII ст. в Лондоні відроджувалась юдейська громада. Отже, питання не пусте. Нагадаймо, що парламент не погодився надати декларації юридичної сили, не бажаючи надання права на існування католикам.

Ми пропонуємо поглянути на означену статтю з документу Якова II крізь призму протестантських інтенцій до розширення християнського духовного досвіду. Щоб зрозуміти всю неоднозначність питання статусу юдеїв, треба саме "схопити" ситуацію моменту в її правовому, теоретичному, побутовому тощо аспектах. Проблема обґрунтування толерантності в англійському досвіді XVII ст. неодноразово розглядалася автором цих рядків³, тому ми дозволимо собі не зупинятись на загальних положеннях мотивації та описанні конкретних документів щодо толерантності. В даному тексті нам хотілося б розглянути можливість практичного застосування згаданої статті з Декларації 1688 в контексті проблем економічного патріотизму та християнського гебраїзму.

Проблема ранньомодерного гебраїзму викликає в останні роки все більше інтересу як в рамках політичної теорії, так і в рамках історії міжконфесійних відносин в Англії. До різних аспектів політичного гебраїзму в Англії зверталися, зокрема, Дж. Розенблат⁴, Г. Ремер⁵, Ф. Оз-Зальсбергер⁶ та інші. В контексті історії євреїв в Англії питання ранньомодерного сплеску інтересу до юдаїзму звертався Д. Кац⁷. Ми не наводимо розлогого описання бібліографії проблеми християнського гебраїзму, бо намагаємось тут з'ясувати тільки ситуацію в Англії, хоча здаємо собі справу, що без врахування подібних процесів в Нідерландах⁸, в англійських колоніях в Америці⁹ тощо ми не побачили б ситуацію саме в такому ракурсі.

Отже, юдеї, поза сумнівом, відповідали вимогам до толерованих об'єктів XVII ст. Як і в середні віки, об'єкт толерантності визначається як менше зло, що допомагає запобігти більшому¹⁰. Але в XVII ст. комплекс терпимості-відторгнення змінюється за наповненням – якщо за кодексом Граціана (XIII ст.) граничного відторгнення зазнавали гомосексуалісти та еретики, то в XVII ст. нібито саме еретики стають об'єктом терпимості (як інакше визначити неофіційні деномінації з точки зору офіційної церкви?). Юдеї були класичним зразком об'єкту терпимості в середні віки, але ж чи збереглася мотивація цієї толерантності? Чи їх почали розглядати як диссентерів?

Найголовнішими ознаками толерованого явища в англійських документах другої половини XVII ст.¹¹ є готовність примножувати добробут англійської нації та демонстрація лояльності до короля. Саме підвищення добробуту нації та лояльність до короля декларували юдеї. Відторгнене ж наділяється ознаками приналежності до іноземної влади. Католики описувались саме як іноземні вороги – бо підкоряються не королю Англії, а

папі римському. Як не дивно, в цій категорії юдеї теж могли опинитись завдяки нез'ясованості власного статусу. Лояльність до короля вони демонстрували необхідними виплатами, а не правовим статусом. На цьому моменті треба зупинитись.

В XVII ст. почалася активна міграція юдеїв з континентальної Європи до Англії. В правління Кромвеля було гостро поставлене питання про придання офіційного статусу юдейській громаді в Лондоні. З проханням про це до Кромвеля приїздив з Нідерландів ребе Менассія бен Ізраель. Відомо, що лідери юдейської громади якнайменше п'ять разів навідували палац, намагаючись отримати документ про захист, аналогічний тому, що був наданий Карлом I. Кромвель відповів скликанням Уайтхольської конференції, єдиним позитивним результатом якої було твердження про те, що немає жодного закону, що забороняв би юдеям повертатися до Англії. Отже, з 1655 р. юдейська громада існувала в Англії на неофіційних підставах – не отримавши правових гарантій з боку держави, юдеї, тим не менш, опинилися поза жорсткою політикою вигнання. Якщо взяти до уваги напрямок релігійної політики Олівера Кромвеля, можна визнати такий результат очікуваним. В *The Instrument of Government*, конституційному акті кромвелівської Англії, надавалося право на існування широкому колу протестантів, які раніше ставали об'єктом переслідувань.

Друга половина XVII ст. виявилась періодом активного входження юдеїв до англійського життя. У 1657 р. перший в Англії юдей влаштувався брокером на біржі, а в 1700 р. юдей спромігся стати лицарем¹². Як зауважує Д. Кац, правовий статус юдеїв в Англії залишився невизначеним – „те, що євреї в Англії були чужинцями (strangers) – очевидно; те, що вони були іноземцями (foreigners) – було неясно з часів Кромвеля; те, що вони були чужими (aliens) в тому ж сенсі, як датчани та французи – це було актуальним питанням”¹³. Нагадаймо, що саме питання вірності англійському монархові було найголовнішим у визначенні можливості терпимого відношення до об'єктів, що не належали до офіційної церкви. Тому саме рівень чужинності був важливий для надання певних прав.

Ми відштовхнулися в своїй розвідці від однієї зі статей з декларації терпимості Якова II. Напевно, не випадково в останній декларації останнього на англійському престолі короля-католика з'являється максимально широке трактування терпимості, без чіткого визначення об'єктів. Юдеї насправді могли стати об'єктом королівської терпимості, бо Яків II неодноразово був втягнутий до дискусій щодо статусу юдеїв. За роки правління Якова II серйозні атаки на єврейську присутність в Англії здійснювалися двічі. Перша пов'язана з іменем Семюела Гейна, чиновника з Фелмуту, що загострив питання про визначення статусу юдеїв – чи є вони релігійними диссидентами чи іноземними купцями. С. Гейн звинуватив євреїв в обдуренні держави – є випадки, коли капітаном корабля є англієць, а товар належить євреям, що намагаються не сплачувати англійські податки. Звинувачені купці довели, що

є членами лондонської юдейської громади та мають патенти. Судова тяганина закінчилась арештом самого С.Гейна, який з-під стражі писав королю, що керується виключно економічним патріотизмом та не бажає вигнання євреїв з Англії¹⁴. Наступна атака була здійснена в жовтні 1685 р. братами Б'юмонт, що звернулися до короля з петицією про необхідність поширення на юдеїв акту 1581 р. про стягнення зі всіх диссентерів податку у розмірі 20 фунтів. Юдейська конгрегація відразу відповіла зустрічною петицією, в якій закликала короля покарати братів Б'юмонт як порушників релігійного та комерційного спокою в державі. В листопаді 1685 р. Яків II наказав припинити переслідування євреїв, щоб останні могли "спокійно насолоджуватись вільним сповіданням своєї релігії, якщо вони відповідно поведуться та є вірними уряду"¹⁵. Наказ залишився без помітних наслідків, тому монарх повторив його за три тижні.

Щоб адекватно зрозуміти активний опір діям короля, треба мати на увазі парламентські дебати щодо виключного права короля звільняти від клятви про приналежність до англіканської церкви, яку повинні були складати претенденти на певні державні посади. Дії короля були спрямовані на відкриття доступу до воєнних посад католикам, але загальна напруга щодо можливості проникнення до ключових позицій в державі не-протестантів спричиняла дразливі реакції на появу будь-якого не-протестантського елемента. Небажання залишити юдеїв в спокої в даному випадку не було проявом антисемітизму.

Аналізуючи ці події, відомий дослідник історії євреїв в Англії Девід Кац заключає, що дія Декларації терпимості Якова II 1688 р. поширювалась й на юдеїв в такій самій мірі, як і на диссентерів¹⁶. Текст Декларації не називає юдеїв прямо, більш того, статтю сформульовано неоднозначно, але загальна спрямованість дій короля надає можливість максимально широкого толкування статті. Непрямим доказом цього є широке розчарування, що охопило юдеїв після проголошення Вільгельмом Оранським Акту Толерантності 1689 р., що недвозначно окреслював границі терпимості виключно протестантським світом.

Економічний патріотизм є не єдиним тлом розширення присутності євреїв в обжитому світі Англії XVII ст. Саме для цього століття ми можемо говорити про розквіт феномену християнського гебраїзму, тобто захопленого вивчення юдейської теорії в контексті просування в християнській теології. Напружений інтерес до розуміння Слова Божого, як воно представлене в Святому Письмі, є природним для протестантського духовного життя. Це був період, коли Старий заповіт посів гідне місце поряд з Новим. Департаменти гебраїстських студій було створено в Оксфорді та Кембриджі з 1540 р.¹⁷ Така настанова була загальноєвропейською, по всій Європі ми бачимо міцний сплеск християнського гебраїзму, починаючи з наукових розвідок Й. Рейхліна¹⁸ та закінчуючи розробками нідерландських гебраїстів¹⁹. Отже, духовне життя Англії розгорталось в тому ж напрямку. Відомо, що

Генріх VIII підчас розлучення заради шлюбу з Анною Болейн звертався за порадами не тільки до християнських, але й юдейських теологів, щоб обійти незручні настанови Второзаконня.

Якщо XVI ст. було свого роду pre-history гебраїзму в Англії (за визначенням Д. Каца), то саме у період Реставрації можна спостерігати свого роду золотий вік реального християнсько-юдейського діалогу. У середині XVII ст. англійські гебраїсти були впевнені, що езотеричні єврейські вчення можуть власним шляхом підтвердити християнські істини та відкрити нові шляхи релігійного оновлення²⁰. Впевненість в тому, що певну приховану істину єврейської традиції неможливо знайти в текстах, бо вона передавалася з вуст до вуст, підштовхувала гебраїстів до бажання перекласти європейськими мовами Мишну, запис усного права юдеїв.

В цьому контексті знаковими фігурами англійської духовної ситуації другої половини XVII ст. стають брати Абендана, Яків та Ісак, єврейські вчені, перекладачі, бібліофіли та книготорговці, що прибули в Лондон з Голландії в період Реставрації. Ісак принаймні з 1633 р. викладав іврит в Кембриджі та Оксфорді. Яків в останні роки свого життя був рабином сефардської громади в Лондоні.

Відомості про братів Абендана англійські гебраїсти отримали, скоріш за все, від Адама Бореля, голландського єврея, що готував наукове видання Мішни івритом. Півтора десятка років англійські гебраїсти були охоплені ентузіазмом щодо видання юдейських текстів як івритом, так і європейськими мовами, вбачаючи в цьому можливість переведення християнської свідомості на інший рівень. Завважимо на маргінесах, що комерційний успіх нового видання Мішни івритом був мінімальним. Борель запропонував англійським гебраїстам звернутись до братів Абендана, вже відомих перекладами єврейських релігійних текстів. В 1660–1661 рр. Яків Абендана був залучений Адамом Борелем до перекладів та достатньо швидко переклав Мишну іспанською. А в 1662 р. до Лондону прибув Ісак Абендана, щоб приступити до латинського перекладу. Будучи запрошеним до Оксфорду, Ісак Абендана врешті-решт влаштувався в Кембриджі, де на протязі чотирнадцяти років (до 1676 р.) готував переклад Мішни. Після закінчення перекладу Ісак Абендана курсував між Оксфордом та Лондоном (де на той час мешкав його брат Яків, голова сефардської громади), а з 1689 р. до своєї смерті десять років потому працював в Оксфорді.

Ісаак Абендана є символічною фігурою в тому сенсі, що він був єдиним юдеєм в найголовніших англійських університетах та очолював центри гебраїстських досліджень. Крім нього, тут в різні моменти працювали декілька хрещених євреїв, але "професійним" юдеєм (вислів Девіда Каца) він був один. Ісак Абендана був впливовою фігурою в інтелектуальному житті Англії другої половини XVII ст. Дуже показово, що юдей міг очолювати наукові центри в головних англійських університетах, знаходитись в тісних зв'язках з відомими християнськими вченими. Інтерес до єврейської

культури, бажання міжрелігійного діалогу були помітною складовою англійського інтелектуального життя.

Не треба при цьому перебільшувати значущість цієї складової. Англійське суспільство в цілому відчувало скоріш терпимість, ніж захоплення юдейською культурою. Гебраїзм залишався прерогативою невеликого прошарку інтелектуалів.

Характеризуючи ситуацію з англо-юдейськими відносинами, треба мати на увазі, що саме часи Ісаака Абендана були свого роду золотим віком гебраїзму в Англії. В XVIII ст., як завважає Девід Кац, інтенція пошуку прихованих в єврейських текстах таємниць пішла в минуле, іврит посів місце однієї з древніх мов, а захоплення читанням єврейських текстів почало викликати іронічні реакції на кшталт того, що "якщо надто багато читати рабинів, сам станеш схожим на рабина"²¹.

Отже, підсумовуючи сказане, можемо підтвердити, що юдеї були одним з об'єктів толерантності в Англії другої половини XVII ст. Складність їхньої позиції відкривається в правовій невизначеності. Колишні чужинці переважно з піренейськими іменами, влаштовувати яких приїжджає голландський рабин, юдеї не можуть бути віднесені однозначно ані до іноземців, ані до диссентерів. Єврейська комерційна еліта нерозривно пов'язана з іноземними торгівельними компаніями, що в умовах підозри до всього, що має відношення до іноземної влади, викликає недовіру. Але ж вони роблять неабиякий внесок в економічний розквіт держави, а це переважує. Навіть беручи до уваги, що певний антиєврейський шантаж в XVII ст. існував, англійський уряд не вдавався ані до конфіскації єврейського майна, ані до пограбування шляхом кабального юридичного переслідування. Тому юдейська громада не боялася підтримувати уряд фінансово, що в XVIII ст. відіграло позитивну роль в розвитку англійської держави. Не отримавши юридичних гарантій терпимості, юдеї *de facto* користувалися нею.

¹ Lodge R. The Political History of England: In twelve volumes. – Vol. VIII. – London, 1910. – 517 p.

² Declaration of Indulgence of King James II, April 27, 1688 // English Historical Documents, 1660–1714. Edited by A. Browning. – London: Eyre&Spottwoode, 1953. – P. 400.

³ Див., наприклад: Довгополова О.А. Терпимое и отторгаемое в картине обжитого мира (извлечение из опыта Англии XVII века) // Stratum plus. – № 6. – 2005–2009. – С. 85-100.

⁴ Rosenblatt J. Rabbinic Ideas in the Political Thought of John Selden // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 191-206.

⁵ Remer G. After Makiavelli and Hobbes: James Harrington's Commonwealth of Israel // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 207-230.

⁶ Oz-Salzberger F. The Political Thought of John Locke and the Significance of Political Hebraism: Then and Now // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 231-256.

⁷ Katz D.S. The Abendana Brothers and the Christian Hebraism of Seventeenth-Century England // Journal of Ecclesiastical History. – 40 (1989). – P. 28-52.

⁸ Bodian M. The Biblical 'Jewish Republic' and the Dutch New Israel in Seventeenth-Century Dutch Thought // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – Jerusalem and New York: Shalem Press, 2008. – P. 148-166; Eyffinger A. "How Wondrously Moses Goes Along the House of Orange!" Hugo Grotius' 'De Republica Emendanda' in the context of the Dutch Revolt // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 107-147; Lorberbaum M. Spinoza's Theological-Political Problem // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 167-188.

⁹ Moots G.A. Response: The Complications and Contributions of Early American Hebraism // Hebraic Political Studies. – 2009. volume 4, number 2. – P. 157-168; Murphy A. New Israel in New England: The American Jeremiad and the Hebrew Scriptures // Hebraic Political Studies. – 2009. volume 4, number 2. – P. 128-156; Schochet G. Introduction: Hebraic Roots, Calvinist Plantings, American Branches // Hebraic Political Studies. – 2009. volume 4, number 2. – P. 99-103; Wolosky Sh. Biblical Republicanism: John Cotton's 'Moses His Judicials' and American Hebraism // Hebraic Political Studies. – 2009. volume 4, number 2. – P. 104-127.

¹⁰ Bejczy I. *Tolerantia: A Medieval Concept* // Journal of the History of Ideas. – July 1997. – Volume 58, Number 3. – P. 365-384.

¹¹ Address of Thanks from the City of Gloucester, April 1687. // English Historical Documents, 1660–1714. – P. 398-399; Address of Thanks from the Presbyterians of London, April 1687. // English Historical Documents, 1660–1714. – P. 397-398; Address to King James II at Oxford, September 1687. (Origin: <http://www.jacobite.ca>); Declaration of Indulgence of King James II, April 4, 1687. // English Historical Documents, 1660–1714. – P. 399-400; Declaration of Indulgence of King James II, April 27, 1688. // English Historical Documents, 1660–1714. – P. 400; Humble Address of the Presbyterians, 1687. (Origin: <http://www.jacobite.ca>); Letter of King James VII to the Scottish Privy Council, February 12, 1687. (Origin: <http://www.jacobite.ca>); Speech of King James II to the Privy Council, February 7, 1685. (Origin: <http://www.jacobite.ca>); Scottish Declaration of Toleration, February 12, 1687. (Origin: <http://www.jacobite.ca>); Toleration Act, 1689 // English Historical Documents, 1660–1714. – P. 400-403.

¹² Katz D.S. The Abendana Brothers... – P. 28.

¹³ Katz D.S. The Jews of England and 1688 // From Persecution to Toleration. The Glorious Revolution and Religion in England. Ed. by O.P.Grell, J.I.Israel, N.Tyacke. – Clarendon Press, Oxford, 1991. – P. 218.

¹⁴ Katz D.S. The Jews of England and 1688. – P. 222-223.

¹⁵ Op. cit. – P. 223.

¹⁶ Op. cit. – P. 224.

¹⁷ Katz D.S. The Abendana Brothers... – P. 29.

¹⁸ Кузьмин Е. Учение об ангелах и демонах в трактате 'Об искусстве каббалы' Иоганна Рейхлина // Вестник Еврейского Университета. – 10, No. 28. – 2005. – С. 55-108.

¹⁹ Eyffinger A. "How Wondrously Moses Goes Along the House of Orange!" Hugo Grotius' 'De Republica Emendanda' in the context of the Dutch Revolt // Political Hebraism. Judaic Sources in Early Modern Political Thought. – P. 107-147.

²⁰ Katz D.S. The Abendana Brothers... – P. 29.

²¹ Op. cit. – P. 51.

А. Н. Домановский (Харьков, Украина)

**ЦИКЛ СТАТЕЙ Е.А. ЧЕРНОУСОВА (1865 – ?)
О ПРАВЛЕНИИ АНАСТАСИЯ I ДИКОРА (491-518)**

Научное наследие известного харьковского византиниста Евгения Александровича Черноусова стало в последнее время привлекать активное внимание исследователей, как историографов, так и профессиональных византинистов. Из таких работ, прежде всего, необходимо упомянуть обобщающую статью А.Г. Самойленко «Суспільний розвиток Візантії у працях Є.О. Черноусова»¹, в которой автор, впрочем, рассмотрел лишь наиболее известные труды византиниста без глубокого анализа историографического контекста. Он также обошел вниманием ключевые исследования по истории отечественной византистики конца XIX – начала XX в. в целом и социально-экономических штудий в ней в частности. Следует назвать подготовленную в соавторстве С.И. Лиманом и С.Б. Сорочаном статью по истории византиноведения в Харьковском университете в 1804–1917 гг., в которой также предпринята попытка анализа научного наследия Е.А. Черноусова², а также наши заметки о неопубликованной рукописи ученого «Партии ипподрома в Константинополе»³ и его роли в подготовке в Харьковском университете первого перевода на русский язык «Книги Эпарха»⁴.

Все названные, а также некоторые более ранние работы⁵ ограничиваются анализом тех или иных исследований византиниста до 1918 г. и не упоминают его работ 1920-х гг., причем это совершенно неоправданно для статьи А.Г. Самойленко, который сделал в ней заявку на комплексный анализ всего научного наследия Е.А. Черноусова в сфере византистики. Этот автор, к слову, обрывает на 1918 г. и биографию Евгения Александровича, достаточно подробно описанную им до этого⁶.

К анализу дореволюционных работ Е.А. Черноусова обращались и отечественные антиковеды, поскольку он оставил также ряд работ по истории Древней Греции и Рима, из которых наиболее важной являются «Очерки по истории Римской империи 180–235 гг. Подготовка смуты III века»⁷. В этом преимущественно описательном труде исследователь, по мнению современных антиковедов, недооценивал экономические факторы и ограничился лишь рассмотрением сочинений античных авторов,